

Дивна Манолова (Силезийски университет, Катовице)

Ако въпросът, разглеждан от този сборник, е какво обвързва умениято и знанието, то моят отговор е учителството и учението. И умениято (τέχνη), и систематичното експертно познание (ἐπιστήμη) са резултат от и отражение на образователен процес (бил той институционален, взаимообучителен или дори самообучителен). Във византийската (и не само) интелектуална светска култура, публичното изявяване и на умениято, и на знанието формира част от етоса на образования човек и, заедно с проявата на свързаните с етоса добродетели, показва принадлежността и овладяването на т.нар. παιδεία, а именно образованост и култура.

Олег Георгиев не беше моят първи учител по философия. Той обаче несъмнено е учителят, който ме въведе в тематиката на средновековната образованост и който ме поведе по пътя на придобиването на моята собствена παιδεία. Олег не само прие да ме обучава, но и беше щедър с времето и със съвета си, търпелив към моята мудност и убеден, че заниманията ми са смислени, въпреки моите собствени съмнения, лоши настроения и непресъхващ скептицизъм. Наместо похвално слово настоящият текст е подарък: подарък, който, надявам се, не просто цели да демонстрира придобити умения, но най-вече е източник на знание, макар и фрагментарно.

Настоящото изложение се занимава с двама византийски интелектуалци и преводачи от латински от ранния период на Палеолозите, а именно Мануил Оловол и Максим Плануд. Освен с филологическите си занимания по редакцията и „преиздаването“ на редица основни и авторитетни гръцки текстове, между които Плутарховия и Птолемеевия корпуси, късновизантийският полимат Максим Плануд (ок. 1255–1305)¹ е добре познат

*This chapter is a result of the project UMO-2015/19/PHS2/02739, generously supported by the National Science Centre, Poland. This project has received funding from the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme under the Marie Skłodowska-Curie grant agreement No 665778.

¹ E. Trapp, R. Walther, H.-V. Beyer, Ch. Gastgeber, *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit CD ROM Version*, Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik, I, 1–12, Add. 1-2 (Vienna: Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2001), no. 23308. (оттук нататък *PLP*)

и с преводаческата си програма, която вкарва в обръщение на гръцки език част от наследството на Августин, Боеций, Макробий, Овидий и Цицерон. Един от най-провокативните и продуктивни въпроси, обсъждани от съвременните изследователи на Плануд, касае мотивацията и целите на неговото преводаческо усилие. Важни в този контекст са не само традиционната незаинтересованост до XIII в. на византийската литературна култура от нейния латински средновековен паралел, но и проюнионистката позиция на Плануд в контекста на междуцърковните и политически взаимоотношения между Византия и западно-християнския свят в края на XIII в. Плануд не се противопоставя на Лионската уния от 1274 г.² Въпреки че няма конкретни свидетелства, според Константинидис е вероятно преводът на Плануд на „За Троицата“ на Августин да датира от периода на управление на Михаил VIII.³ Същевременно, след възкачването на Андроник II на византийския престол, Плануд заема противоположната позиция.⁴ Както посочва Фишър, следвайки Уилсън,⁵ Плануд най-вероятно подготвя преводите на Августин, „За Троицата“ и на анонимното *De duodecim abusivis saeculi* под натиска съответно и на Михаил VIII, и на Андроник II, с цел подготовка и запознаване със западната богословка традиция по въпроса за произхождението на Светия Дух в навечерието на Лионската уния и събора във Влахерна от 1285 г.

Както показва Фишър,⁶ преводаческата дейност на Плануд е неразривно свързана с тази на малко по-възрастния Мануил Оловол (ок. 1245 г.–1310/14 г.),⁷ който преподава реторика в патриаршеската школа в Константинопол при повторното ѝ отваряне през 1265 г. Оловол е и вторият и основният автор, с който се занимава настоящето изложение. За разлика от Плануд, Оловол се противопоставя недвусмислено на унията, така че, очевидно, неговият интерес към превеждането на Боеций на гръцки би следвало да е мотивиран различно от този на Плануд. Оловол превежда (между 1265 г.–1268/9 г.)⁸

² C. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204–ca. 1310)*, Texts and Studies of the History of Cyprus, 9 (Nicosia: Cyprus Research Centre, 1982), с. 66.

³ Пак там, с. 66, бел. 4.

⁴ Пак там, с. 67.

⁵ Elisabeth Fisher, “Planoudes, Holobolos, and the Motivation for Translation”, *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 43 (2002), с. 79; N. G. Wilson, *Scholars of Byzantium* (Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1996), с. 230.

⁶ Fisher, “Planoudes, Holobolos, and Translation”.

⁷ *PLP*, no. 21047.

⁸ B. Bydén, “‘Strangle Them with These Meshes of Syllogisms!’: Latin Philosophy in Greek Translations of the Thirteenth Century”, в *Interaction and Isolation in Late Byzantine Culture: Papers Read at a Colloquium Held at the Swedish Research Institute in Istanbul, 1–5 December, 1999*, изд. Jan Olof Rosenqvist, Swedish Research Institute in Istanbul Transactions, 13 (Stockholm, London, New York: Swedish Research Institute in Istanbul, 2004), с. 143.

Боециевите *De topicis differentiis* и *De hypotheticis syllogismis*, които са оглавявани в най-ранния си ръкописен свидетел Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. gr. 207 от своеобразен епистолярен предговор.⁹

Настоящата статия представя паралелен прочит, от една страна, на епистолярния предговор на Оловол, който съдържа кратка биография на Боеций, последвана от резюме и алегорична интерпретация на началото на „За утешението на философията“, и, от друга, на т. нар. „Животът на Боеций“, включен от Плануд като предговор към неговия превод на „За утешението“.

Мануил Оловол и предговорът към „За различните топоси“

Мануил Оловол получава образованието си в Никея и още съвсем млад започва кариерата си в имперската администрация в Константинопол през 1261 г.¹⁰ В следствие на отявлението му противопоставяне на детронирането и ослепяването на последния наследник на династията на Ласкаридите Йоан IV (1258 г.–1261 г.) по поръчение на Михаил VIII, Оловол е наказан с отсичане на носа и устните и е поставен под арест в манастира Св. Йоан Предтеча в константинополския район Петра в продължение на четири години. През 1265 г. обаче, както свидетелства Георги Пахимер, Мануил Оловол е предложен от патриарх Герман III за преподавател по реторика в патриаршеската школа в Константинопол.¹¹ Заемайки тази позиция, Оловол работи рамо до рамо с великия логотет Георги Акрополит (1217 г.–1282 г.).¹² В качеството си на ῥήτωρ τῶν ῥητόρων, Оловол се занимава не само с преподавателска дейност, но и с производството и разпространението на писмена и устна пропаганда на императорската идеология на

⁹ P. Canart, “A propos du Vaticanus graecus 207. Le recueil scientifique d’un érudit constantinopolitain du xiiie siècle et l’emploi du papier ‘à zig-zag’ dans la capitale byzantine,” *Illinois Classical Studies* 7, no. 2 (1982), с. 271–с. 298. Според Трой и Бюден най-вероятно предговорът, както и преводите на Оловол, са свързани с преподавателската му дейност и са адресирани към неговите ученици и колеги. Вж. Bydén, “Strangle Them with These Meshes of Syllogisms“, с. 143.

¹⁰ Constantinides, *Higher Education in Byzantium*, с. 56–с. 57. Още за биографията на Оловол виж у М. Треу, “Manuel Holobolos,” *Byzantinische Zeitschrift* 5, no. 3 (1896), с. 538–с. 559.

¹¹ Bydén, “Strangle Them with These Meshes of Syllogisms“, с. 137–с. 139 и особено бел. 22. E. A. Fisher, “Manuel Holobolos and the Role of Bilinguals in Relations between the West and Byzantium”, в *Knotenpunkt Byzanz. Wissensformen und kulturelle Wechselbeziehungen*, изд. Andreas Speer и Philipp Steinkrüger, *Miscellanea Mediaevalia* 36 (Berlin: Walter de Gruyter, 2012), с. 211–с. 215.

¹² *PLP*, no. 518.

Михаил VIII,¹³ както илюстрират пет от неговите речи, запазени и до днес.¹⁴ Кариерата на Оловол обаче претърпява второ крушение, когато през 1273 г. той се обявява против Лионската уния и отново е заточен в манастир, този път за девет години. След като император Андроник II прекратява ареста на Оловол, Мануил се завръща към преподавателската си дейност. Знаем също и че през 1302 Оловол взима участие в посланическа мисия до Венеция.

Не е известно как Оловол научава латински, но е ясно, че вече го владее и превежда Боеций след първия си арест и преди 1266 г. С това Оловол е и първият, който превежда литературен (а не например аритметически) латински текст на гръцки след периода на късната античност.¹⁵ И все пак, както посочва Фишър, Оловол не е единственият, който владее и гръцки, и латински в Константинопол през втората половина на XIII в.¹⁶ Със сигурност са ни известни също генуезецът Огерий Боканегра, доминиканецът Симон (ок. 1235 г.–ок. 1325 г.), неговият кореспондент и коментатор на Аристотел монахът Софоний (преди 1294 г.–1351 г.) и, разбира се, Максим Плануд. Според Бюден, също така съществува възможността и историкът и коментатор на Аристотел Георги Пахимер да е владее латински.¹⁷

Несъмнено ‘латинският’ Константинопол, както и новата стара столица на Михаил VIII след 1261 г., представляват град, в който латино- и гръкоезичната средновековни култури си взаимовлияят интензивно, за разлика от предишни периоди историята на Византия. Обменят се не само езикови познания, но и текстове и културно наследство. Засилва се и интересът не просто към западното богословие (процес, разбираем с оглед на честите преговори, обсъждания и диспути между империята и папството), но и към обучението по логика, реторика и литература, както илюстрират преводите на Оловол на Боеций и тези на Овидий, изготвени от Максим Плануд. По думите на Бюден, амбициозната програма за развитие на ‘висшето образование’ след 1261 г. би могла да се разбира като част от нарочна стратегия за синхронизиране с латиноезичния свят,

¹³ D. G. Angelov, “The Confession of Michael VIII Palaiologos and King David: On a Little Known Work by Manuel Holobolos,” *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 56 (2006), с. 193–с. 204; R. Macrides, “The New Constantine and the New Constantinople – 1261?,” *Byzantine and Modern Greek Studies* 6, no. 1 (1980), с. 13–с. 41.

¹⁴ Мануил Оловол, “Manuelis Holoboli orationes I-II”, в *Programm des königlichen Victoria-Gymnasiums in Potsdam*, изд. М. Treu (Potsdam, 1906-1907).

¹⁵ Fisher, Manuel Holobolos and the Role of Bilinguals, с. 212.

¹⁶ Пак там, с. 215–с. 216.

¹⁷ Bydén, “Strangle Them with These Meshes of Syllogisms!”, с. 154–с. 156.

причините за която могат да бъдат търсени, както в съревнованието между двете култури, така и в идеята за тяхното хармонизиране и разбирателство.¹⁸

Накрая е важно да отбележим, че освен Боециевите *De topicis differentiis* и *De hypotheticis syllogismis*, още два превода от латински могат да бъдат проследени до Оловол, а именно, на първо място преводът на псевдо-Аристотеловото съчинение *De plantis* или „За растенията“¹⁹ и на второ, следвайки внимателната аргументация на Бюден, кодексът Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, *Vat. gr.* 1144 приписва на Оловол създаването на гръцката версия на средновековните латински мнемонични названия на част от силогистичните фигури.²⁰

Епистоларният предговор на Оловол: Един почти наратологичен прочит

Въоръжени с историческия, политически и културен контекст, в рамките на който се вписва преводаческата дейност на Оловол, следва да пристъпим към разглеждането на първия от два текста, с които се занимава настоящето изложение, а именно епистоларния предговор, който Оловол прилага към своя превод на Боециевото съчинение *De topicis differentiis* или „За различните топоси“. Тук е важно да приведем едно съществено наблюдение на Фишър относно предговора и неговата функция. Тя отбелязва, че Оловол не превежда оригиналния предговор, написан от Боеций, и като обяснение предлага хипотезата, че причината е прикаченият от Оловол негов собствен предговор към „За различните топоси“.²¹ Струва ми се важно тук да сравним двата предговора.

В своя предговор Боеций на първо място дефинира обсега на съчинението: след като прави разграничение между аналитика и топика, той уточнява, че ще се занимае с последната, и посочва използваните от него извори, а именно „гръцките книги“ и

¹⁸ Пак там, с. 145: “To my mind, the rather ambitious development of higher education in Constantinople after 1261 is hardly intelligible unless we regard it as part of a conscious strategy for getting in phase with the Latin-speaking world, whether the strategists aimed at rendering the Greek-speaking world more competitive or at promoting mutual understanding between the two worlds. Or why not both?”

¹⁹ Fisher, Manuel Holobolos and the Role of Bilinguals, с. 216; Bydén, “Strangle Them with These Meshes of Syllogisms!”, с. 134.

²⁰ Bydén, “Strangle Them with These Meshes of Syllogisms!”, с. 149.

²¹ Fisher, Manuel Holobolos and the Role of Bilinguals, с. 221.

Цицерон (1173C).²² По-насетне Боеций уточнява в детайли стъпките на своето изследване и пояснява, че черпи специално от осемте книги на Аристотеловата „Топика“, които е превел на латински, и съответно от седемте книги на едноименното съчинение на Цицерон, което пък е снабдил с ясен и пълен коментар. Боеций не забравя и да обоснове начинанието си, като заявява, че докато у Аристотел и Цицерон същата проблематика е разгледана част по част, неговата творба предоставя цялостно и общено изследване (1173D). Предговорът завършва с последните методологични забележки на Боеций, а именно че трябва да се изследват не само диалектическите топоси, но и реторическите такива, с цел пълно обследване и изчерпване на въпроса (1174C).

По някаква причина тази информация обаче не е преведена от Оловол. Разбира се, можем да допуснем, че това се дължи на пропуск в достъпния му латински екземпляр. В крайна сметка той превежда само първите три книги на „За различните топоси“ и, според изготвия модерното критично издание Никитас, това се дължи именно на непълния латински оригинал, до който Оловол е имал достъп.²³ На второ място, бихме могли да приемем и, че Оловол изначално е планирал да подходи избирателно и да изключи Боециевия екзордиум. Имайки предвид наративната цялост на пролога и основния текст на книга първа на „За различните топоси“, според мен втората хипотеза е поне толкова вероятна, колкото и първата, и си заслужава да я разгледаме. Нека видим с какво Оловол замества въведението на Боеций и нека помислим защо.

Първата значителна разлика между двете въведения е жанрова и, в този смисъл, формална. Екзордиумът на Боеций има ясна функция: позиционира типа знание, който съчинението предлага (топика, а не например аналитика); изброява стъпките на изследването и така предоставя своеобразно съдържание на отделните въпроси, разгледани в него; рефлектира върху авторовата методология (използвани извори, как те са реорганизирани и с какво съчинението ги надгражда); и ясно позиционира автора Боеций и неговата роля (напр. подготовката за написването на този конкретен текст чрез превеждането на Аристотел от гръцки на латински). Следователно, макар и

²² Номерацията препраща към изданието на събраните съчинения на Боеций в *Patrologia Latina*. J.-P. Migne (изд.), *Manlii Severini Boetii Opera omnia. Opera philosophica et Opera theologica*, *Patrologia Latina* 64 (Paris, 1847).

²³ Dimitrios Z. Nikitas (изд.), *Boethius, De Topicis Differentiis kai oi bozantinès metaφράσεις τῶν Μανουήλ Ὀλοβώλου kai Προχόρου Κυδώνη*, *Corpus philosophorum Medii Aevi. Philosophi Byzantini*, 5 (Athens, Paris, Brussels: Ακαδημία Αθηνών, 1990), lxxxii.

повествователят Боеций да въвежда, първо, една степен на отстояние между автора Боеций и предшестващата го авторска традиция на Аристотел и Цицерон, същото това отстояние е преодоляно почти веднага от въвеждането в разказа на преводача Боеций и на един по-ранен акт на литературна критика и на образованост, а именно преводът на „Топика“. Преносът на гръцката култура на латински изглежда не е достатъчен за пълното вклиняване на авторската персона в наратива, както и за убедителната демонстрация на неговата *paidéia*, в следствие на което повествователят вгражда автора Боеций още веднъж, чрез описанието на един друг характерен за образования човек акт, а именно произвеждането на коментар, т.е. на интерпретативно пояснение, към Цицероновия текст. По такъв начин Боеций с едно повествователно движение успява не само да отчужди автора от повествователя и да нареди първия в една престижна линия на гръцки и римски авторитети, но и обратно, чрез настоятелно едноличния дискурс на въведението, който не оставя място за съмнение по отношение на целите и програмата на автора, да обедини повествовател и автор в едно лице, а именно Боеций, от чиято ръка произлиза всичко в следващото оттук нататък изложение.

Повествователната структура на предговора на Оловол е естествено усложнена спрямо тази при Боеций, тъй като логично, като преводач на Боециевия текст, Оловол се нарежда след него във веригата на авторитетите, въввлечени в композицията на „За различните топоси“. Ако при Боеций редицата включва само Аристотел и Цицерон от една страна, и Боеций от друга, то при Оловол тя се удължава с още една брънка, която представляват неговите превод и интерпретация. И тъй, историята на знанието за различните топоси, която започва на гръцки и с Аристотел, се пренася на латински от Боеций и накрая претърпява символично ‘завръщане на родна земя’, благодарение на Оловол. Интересът, както и познаването на Аристотеловата диалектика от страна на Боеций, е елемент, който Оловол не пропуска да отработи в предговора си, както ще стане ясно по-нататък.

Засега нека се върнем към усложнената повествователна структура на предговора на Оловол. По-горе заявих, че последният се различава от въведението на Боеций на първо място по жанров белег. Спецификата на жанра в случая води и до по-голямата сложност на наратива. Казано по-просто, предговорът на Оловол е в епистоларна форма. С други думи, той предполага адресат не само на собственото си обръщение, но и на цялата интенция на превода. Още повече, адресатът в случая са група хора, приятели; те са и

причината за преводаческото усилие, тъй като то е изпълнено по тяхна молба и поръчение.

Оловол посочва като обект, цел и мотивация на превода заниманието с λόγος, т.е. със словото и с реторическия дискурс, занимание, с което мисълта му е постоянно ангажирана (§2).²⁴ По-нататък (§3) същият този логос е характеризирани като най-велик (μέγιστος), най-достоеен за почит (τιμιωτάτος) и свръхсветовен спрямо всичко останало в света (τῶν κατὰ κόσμον ἀπάντων ὑπερκόσμιος).²⁵ Оловол не просто прави препратка към Прокъл за запознатите с неоплатонизма, но и символично подготвя реторическия си маньовър, в която екзалтира обекта на начинанието си над и свръх света и същевременно в следващия параграф (§4) определя себе си като най-нископоставения в световната йерархия, а именно като простосмъртен (βροτός), който е задължен да изпълни поръката на адресатите си от императива на обичта към словото и почитта към приятелството.²⁶

От гледна точка на структурата на епистолярната, а и на повествователната, ситуация в предговора е важен непосредствено следващият наративен елемент, т.е. преходът от първоначално заявения адресат (§1), а именно приятелите (ὧ φίλων ἄριστοι), към новия адресат, който Оловол въвежда в §5, т.е. персонификацията на приятелството (ὧ φιλότης). Тази смяна на адресата е ритмично подготвена с учестяването на употребата на производни и свързани с φιλία думи в предходните параграфи: §1 – два случая; §2 – 0; §3 – 1; §4 – 3. С други думи, първо, още в изходния параграф читателят е предизвестен, че макар и причината за написването на предговора да е заниманието на Оловол с реторика, φιλία е същинската му тема. Второ, §4, най-краткият от началото (по-малко от три печатни реда), съдържа точно толкова производни на φιλία, колкото предходните три

²⁴ За критическо издание на гръцкия текст, вж. А. Megas (изд.), *Boethii de philosophiae consolatione*, Λατινο-ελληνική Βιβλιοθήκη 9 (Thessaloniki, 1996), с. 391–с. 394 и М. Papathomopoulos (изд.), *Anicii Manlii Severini Boethii De consolatione philosophiae* (Athens: The Academy of Athens; J. Vrin; Ousia, 1999), с. 130–с. 132 (оттук нататък: Мануил Оловол, *Предговор*). За гръцкия текст, придружен от превод на английски, вж. Fisher, “Planoudes, Holobolos, and Translation”, с. 84–с. 91. Тъй като критичното издание на Папатопопулос не ми беше достъпно при написването на настоящата статия, консултирах гръцкия текст, препечатан от Фишър и се позовавам на номерацията на параграфи в нейната статия. Мануил Оловол, *Предговор* §2: Λόγου δὲ πεφυκότος τοῦ ζητουμένου, περὶ οὗ διηλεκτικῆς ἡμῖν ἢ φροντίς [...]

²⁵ Идеята за ὑπερκόσμιος λόγος, използвана от Оловол в предговора, би могла да отведе образования читател към редица неоплатонически употреби, най-вече в коментара на Прокъл към Платония “Парменид”, както и при учителя му Сириан. Съмнявам се обаче Оловол тук да говори за онтологични йерархии. Той по-скоро подчертава значимостта на реторическия дискурс и на словото изобщо като извънсветово и следователно нематериално и обект единствено на интелекта.

²⁶ Забележете натрупването една след друга на думи с общ корен и от едно и също семантично гнездо (φιλοῦντι, φιλίας, φίλους). Вж. Мануил Оловол, *Предговор* §4: Καὶ ποῦ ἂν εἴη τοῦτο κατάλληλον βροτῶ λόγον φιλοῦντι, φιλίας τὸ μέγα χρῆμα τιμῶντι καὶ φίλους ἀληθεῖς θεραλεύειν ποιούμενῳ περὶ πολλοῦ;

параграфа (26 печатни реда), взети заедно. И тъй, непосредствено след своеобразната кулминация в §4, в §5 Оловол вече не се обръща към простосмъртните си приятели, а към самото Приятелство.

Разбира се, епистоларната форма на Оловоловия предговор не бива да учудва никого. Прилагането на писма с посвещение на адресата е практика във Византия (и не само), както в началото на самостоятелно съчинение, така и в началото на ръкопис, изготвен под нечия редакция и предназначен за поръчителя на преписа.²⁷ По-нататък, конвенциите на епистоларния стил във византийската литература предпоставят разработването на приятелската тематика.²⁸ И все пак, въведението на Оловол не се ограничава с епистоларното посвещение.

Предговорът на Оловол продължава с кратка биография на Боеций (§§7–9), която от самото си начало заявява, че римският автор е християнин и че е философ. Оловол ситуира хронологично живота и дейността на Боеций (480 г.–524 г.), като го причислява (погрешно) към съвременниците на папа Григорий I Велики Двоеслов (590 г.–604 г.) и свързва житейския му път с края на управлението на император Маврикий (582 г.–602 г.). Оловол продължава, като обяснява, че в латинската традиция Боеций е всепризнат реторически авторитет и автор на множество произведения. С особена важност обаче е Боециевата коментарна дейност по Аристотеловия корпус и по-специално способността му да обясни и изясни трудните за разбиране пасажии в онези Аристотелови творби, които се занимават с диалектика.²⁹ В допълнение към коментарите и съчиненията си по логика и реторика, продължава Оловол, Боеций гравира образа на философията (εἰκὼν

²⁷ Никифор Григора, например прикачва писмото, с което се опитва да убеди Теодор Метохит да му преподава астрономия, в началото на Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, *Vat. gr.* 1087 – сборник на астрономическа тематика, частично преписан, редактиран и анотиран от самия Григора. Вж. D. Manolova, “The Student Becomes the Teacher: Nikephoros Gregoras’ Hortatory Letter Concerning Astronomy”, в *Toward a Historical Sociolinguistic Poetics of Medieval Greek*, изд. Andrea M. Cuomo и Erich Trapp, Byzantios, Studies in Byzantine History and Civilization 12 (Turnhout: Brepols, 2017), с. 143–с. 160.

²⁸ Вж. напр. Д. Манолова, “Една византийска дискусия относно приятелството в писмата на Никифор Григора”. *Архив за средновековна философия и култура/Archiv für mittelalterliche Philosophie und Kultur* 18 (2012), с. 125–с. 146.

²⁹ В гръкоезичната коментарна традиция Аристотел често пъти е критикуван за неясния си изказ. Вж. например Теодор Метохит, „Относно неяснотата на Аристотеловите съчинения“. За издание на гръцкия текст и превод на английски, вж. *Theodore Metochites on Ancient Authors and Philosophy: Semeioseis Gnomikai I-26 & 71, a Critical Edition with Introduction Translation, Notes, and Indexes*, изд. и прев. Karin Hult, *Studia Graeca et Latina Gothoburgensia* 65 (Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis, 2002), с. 32–с. 47.

Φιλοσοφίας) върху собствената си книга, озаглавена „За утешението на философията“, в следствие на което и самата творба носи нещо, достойно да бъде обговорено.³⁰

Тази кратка биография на Боеций намира своя паралел в написания от неговия по-млад съвременник Максим Плануд т. нар. Βίος Βοηθίου или „Животът на Боеций“, който от своя страна предхожда превода му на „За утешението“.³¹ Най-ранният сравнителен паралел и за двата късновизантийски текста е, разбира се, *Vita Boethii* на Касиодор.³² Използването на кратко жизнеописание, като предговор към издание или препис на съчинение на същия автор, също е често срещана практика в гръкоезичната средновековна литурна традиция, която се прилага обаче към големите авторитети на тази традиция, както илюстрират например византийските преписи на приписваната на Херодот *Vita Homeri* и *Vita Hesiodi* на Йоан Цец. В този смисъл не е изненадващо, че Олово влъква своя „Животът на Боеций“ в предговора си, а и ако имаме предвид, че това е първият по рода си превод на Боеций на гръцки, то „Животът на Боеций“ изпълнява двойна функция – представя автора пред нова читателска аудитория и обосновава избора на преводача. Ето защо и Олово подчертава християнската принадлежност на Боеций, дълбокото познаване на Аристотел и ролята му в изясняването на диалектиката на Стагирита, като последната е и характеристика на всички гръцки коментатори и, следователно, гарантира припознаването на Боеций като пълноправен представител на Аристотеловата коментарна традиция.

„Животът на Боеций“ на Олово е последван от кратка интерпретация на алегоричното изображение на Философията от първата книга на „За утешението“ и, следователно, тук, както и при Касиодор, и при Плануд се повтаря една и съща структура: жизнеописание, последвано от превод, коментар или просто резюме на „За утешението на философията“. Специфичното, в смисъл на на пръв поглед извънредно, усилие при Олово обаче се състои в два елемента. Първо, с вкарването на жизнеописанието в предговора, последният включва два различни жанра (писмо и βίος), като и двата подчертават въвеждащата му функция. Второ, тъй като при Плануд виждаме подобна стратегия на

³⁰ Мануил Олово, *Предговор* §9: Οὗτος ὁ Βοέτιος καὶ εἰκόνα Φιλοσοφίας, ἵνα καὶ ταύτην ὡς τι λόγου φέρουσιν ἄξιον τοῖς μὴ εἰδόσι τὰ περὶ αὐτῆς διαγράξωμαι, τῇ οἰκείᾳ βίβλῳ τῇ οὕτως ἐπιγεγραμμένῃ Παραμυθητικῇ ἐνεχάραξε.

³¹ A. Megas (изд.), *Boethii de philosophiae consolatione*, Λατινο-ελληνική Βιβλιοθήκη 9 (Thessaloniki, 1996), с. 58–с. 61. (отгук нататък: Максим Плануд, Βίος Βοηθίου)

³² За сравнителен анализ на *Vita Boethii* на Касиодор и Βίος Βοηθίου на Плануд, вж. P. Brazinski, “Maximus Planudes and Boethius’ Byzantine Reception: Βίος Βοηθίου”, *History Studies* 7, no. 2 (2015), с. 1–с. 12.

използване на βίος, става ясно, че прилагането и на епистоларна част не е задължително. Същевременно обаче точно епистоларната секция съдържа изказаните експлицитно и от първо лице причини за изготвянето на превода. Освен това, тя контекстуализира усилието на Оловол, като го прави не самотно изолирано задоволяване на лична интелектуална прищявка и доказване на владенето на латински език, ами усилие провокирано, мотивирано от и дарено на една приятелска общност, обединена от любов към словото и почитаща приятелските връзки. Накратко, изготвянето на първия от столетия превод на литературен текст от латински на гръцки, посредством епистоларната рамка на предговора на Оловол се превръща от личностна инициатива в общностно усилие.

Максим Плануд и Βίος Βοηθίου

Преди да премина към анализ на последната част от предговора на Оловол, нека първо да сравним неговото жизнеописание с Βίος Βοηθίου на Максим Плануд. За разлика от Оловол, Плануд не започва с християнската вяра на Боеций, нито с това, че той е философ. Наистина, Боеций е наречен „мъдър“ (Βοήτιος ὁ σοφός), но най-важното, което Плануд има да каже за него в първия си параграф, е да отбележи неговата опитност в образоваността (παιδεία) и на двата езика, гръцки и латински. Вторият параграф изброява трудовете на Боеций, а именно коментар върху „Въведението“ на Порфирий и към „За тълкуването“ на Аристотел, както и негово собствено съчинение относно различните топоси. В допълнение, пише Плануд, твърди се за Боеций, че овладява отлично знанието и в останалите науки.³³ Както и при Оловол, Плануд подчертава, че Боеций е запознат с Аристотел, а и с Порфирий (информация, която липсва при Оловол). За разлика от Оловол, Плануд изброява поименно коментарите, написани от Боеций, и само едно от неговите самостоятелни произведения, а именно преведеното от Оловол „За различните топоси“.

³³ Максим Плануд, Βίος Βοηθίου, редове 4–7: Ὅθεν καὶ πλείστας βίβλους ἐξέδωκεν ἐξηγησάμενος τὴν Πορφυρίου Εἰσαγωγὴν καὶ τὸ Περὶ ἑρμηνείας Ἀριστοτέλους καὶ ἕτερα, φασὶ δὲ αὐτὸν καὶ περὶ τῶν Τοπικῶν ἴδιον βιβλίον συντάξασθαι· γέγονε δὲ καὶ περὶ τὰ λοιπὰ τῶν μαθημάτων ἄριστος. За детайлно тълкуване на този пасаж, вж. E. Anagnostou-Laoutides, “A Web of Translations: Planudes in Search of Human Reason”, в *Byzantine Culture in Translation*, изд. Amelia Robertson Brown и Bronwen Neil, Byzantina Australiensia 21 (Leiden, Boston: Brill, 2017), с. 156.

Параграф 3 се занимава в детайли с историческия и лично-жителски контекст на написване на „За утешението на философията“ – разказ, който напълно отсъства при Оловол. Плануд също така уточнява, че „За утешението“ е в диалогична форма и че в него Философия утешава и учи Боеций, докато той ѝ задава въпроси, свързани с това, което го озадачава.³⁴ Накрая, в предпоследния четвърти параграф, Плануд се завръща към елементите, с които Оловол започва, а именно да ситуира хронологично живота на Боеций и да представи доказателства за неговата християнска вяра.

Докато Оловол помества (погрешно) Боеций в рамките на управлението на император Маврикий, Плануд твърди (отново погрешно), че Боеций е роден по времето на император Маркиан (император от 450 г. до 457 г.) и че написва, в допълнение към останалите си творби, богословско съчинение срещу Несторий и Евтихий, в което споменава събора в Халкедон, в следствие на което е ясно, че е християнин. Бразински интерпретира тази грешна хронология, като преднамерен опит от страна на Плануд да покаже Боеций съвременник и на император Маркиан, и на Несторий, и на Евтихий, т.е. като авторитетен и достоверен източник за събитията от събора в Халкедон.³⁵

Параграфът завършва със завръщане към първоначалната тема на „Животът на Боеций“, а именно неговата така забележителна и всеобхватна παιδεία, която се проявява не на последно място и в това, че, имитирайки Марциан Капела, Боеций пише и в стих, и в проза, и реторическа, и философска.³⁶ И така, в обобщение на сравнението между двете жизнеописания, по-краткото и по-ранно на Оловол и по-детайлното и по-късно на Плануд, можем да кажем, че общите елементи се състоят във фокуса върху християнската принадлежност на Боеций и върху заниманията му с Аристотел. При

³⁴ Максим Плануд, Βίος Βοηθίου, редове 8–20: Δοκεῖ δὲ τὴν παροῦσαν βίβλον ἤδη πρὸς γῆρας ἐλαύνων συντεθεικέναι. Θεωδέρικος γὰρ ὁ τῶν Γότθων βασιλεὺς τυραννήσας ἐν Ῥώμῃ καὶ τὴν Ῥωμαίων καθελὼν πολιτείαν πάντας τοὺς εὐγενεῖς καὶ ἐν ἀξιώμασιν ὄντας οὓς μὲν διεχρήσατο, οὓς δὲ ὑπερορία κατέκρινε· διὰ δὴ ταῦτα καὶ τὸν Βοήτιον, ὕπατον ἅμα τοῖς νιέσι γενόμενον καὶ περὶ τὴν τῆς πόλεως ἐλευθερίαν σπεύδοντα καὶ ἐπὶ τούτῳ κατηγορηθέντα παρὰ Θεωδερίκῳ, καὶ αὐτὸν εἰς ὑπερορίαν ἐπεμψε καὶ καθεῖρξεν, ἔνθα καὶ τὴν παροῦσαν συνεγράψατο βίβλον ἐξ ἀγανακτήσεως καὶ ἀναξιοπαθείας πρὸς τὸ τῆς τύχης ἄστατον καὶ εὐμετάβολον τὴν ἀφορμὴν σχοῦσαν. Ὁ μὲν οὖν χαρακτήρ ἐστὶ διαλογικὸς· εἰσάγει δὲ τὴν Φιλοσοφίαν παραμυθουμένην καὶ διδάσκουσαν αὐτὸν ἐρωτῶντα περὶ ὧν διηπόρει.

³⁵ Brazinski, “Maximus Planudes and Boethius’ Byzantine Reception: Βίος Βοηθίου”, с. 6.

³⁶ Максим Плануд, Βίος Βοηθίου, редове 21–29: Λέγεται δὲ κατὰ τοὺς χρόνους γεγονέναι Μαρκιανοῦ τοῦ βασιλέως· φασὶ δὲ καὶ βίβλον αὐτὸν ἐτέραν συνθεῖναι θεολογικὴν κατὰ Νεστορίου καὶ Εὐτυχοῦς, ἔνθα καὶ τῆς ἐν Χαλκηδόνι συνόδου μέμνηται· ὡς ἐκ τούτου δηλὸν εἶναι Χριστιανὸν αὐτὸν εἶναι· ἐμίμησατο δὲ Μαρκιανόν, οὐ τὸν βασιλέα λέγω, ἕτερον δὲ τινα, κατὰ μέρος ἔμμετρα καὶ καταλογάδην γράψας, δεικνὺς καὶ ἀμφοτέρων ἑαυτὸν διαπεφυκότα. Θαυμασίως δὲ ἰδεῖν ἐστὶν αὐτὸν ἐν μὲν τοῖς ἐμμέτροις καὶ δόγμασι καὶ ἦθει ποιητικῷ, ἐν δὲ τῷ λογοειδεῖ ὅτε μὲν ῥητορικῷ ὅτε δὲ φιλοσόφῳ χρώμενον καὶ διὰ πάντων εὐδοκιμοῦντα.

Плануд обаче откриваме разработена в детайли образователната биография на Боеций, която ясно показва, че макар и да не е елин, латинският автор демонстрира всички характеристики и постижения на елинската образованост (*παιδεία*) и в този смисъл по нищо не се отличава от всички останали авторитети, признати от византийската традиция.

Оловол, Боеций и Философия

Време е да пристъпя към последната част на настоящото изложение, а именно към анализ на финалните параграфи от предговора на Оловол. И тъй, след кратката биография на Боеций и краткия списък на неговите съчинения, предполагам читателят, както и аз, би очаквал предговорът да премине към представяне на основната част от текста, а именно към превода на „За различните топоси“. Изненадващо или не обаче Оловол посвещава следващите шест параграфа (§§10–15) на алегоричното изображение на Философията от „За утешението“ и съответно предлага собствената си интерпретация на Боециевото *εἰκὼν Φιλοσοφίας*. Параграф 10 резюмира „За утешението“ I.1,³⁷ в който Философия е изобразена като жена, достойна за благоговение (*σεμνή*) по своя етос и прекрасна по своя изглед. Красотата ѝ не е оформена от Боеций нито като украшение, нито като изкуство, ами в естествения си цвят и състояние (*αὐτοβαφές, αὐτοφύες*). Ръстът ѝ е такъв, че с глава пронизва небесата, докато нозете ѝ преминават през повърхността на земята и достигат дълбините ѝ.

³⁷ Anicius Manlius Severinus Boethius, *De consolatione philosophiae: Opuscula theologica*, изд. Claudio Moreschini, Второ издание, Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana (Munich: K.G. Saur, 2005). За превод на български вж. Аниций Манлий Торкват Северин Боеций, *Утешението На Философията*, прев. Боряна Кацарска, Bibliotheca Christiana (София: Издателство „Изток-Запад,” 2005), с. 14: „Докато мълчаливо обсъждах това сам със себе си и поверявах на калема окаяната си жалба, видях над мен да се надвесва жена с лик, достоен за благоговение, и с искрящи очи, чиято проникателност надминаваше обичайната у хората сила и от които искреше блясък и неизчерпаема жизненост, макар жената да бе така изпълнена с вековечност, че по никакъв начин не би могла да е от нашето време. Трудно беше да се определи ръстът ѝ, понеже тя ту се побираше в обичайните човешки мерки, ту изглеждала, че докосва с глава небето, а пък когато я вдигнеш по-високо, проникваше в него самото и се губеше от хорския поглед. Дрехата ѝ беше ушита от майсторски изработено изключително фино и здраво платно (както после узнах от самата нея, тя го бе изтъкала със собствените си ръце). Някаква древна и забравена старина се бе наслоила по тази дреха, подобно на прах върху отколешни изображения. В долния край бе извезана тръцката буква *ni*, а в горния – *meta*. Между двете букви се виждаха изобразени като стълба степени, посредством които се осъществяваше възкачване от най-ниското към най-високото. Ала груби ръце бяха разсъсали тази дреха и бяха отмъкнали различни нейни части. В дясната си ръка жената държеше книги, а в лявата – скипър.“

Въпреки че следва изложението на „За утешението“, Оловол прави няколко интерпретативни стъпки още в първия параграф на своя кратък коментар. На първо място, наместо да предаде описанието на лицето, очите и възрастта на Философия, той кондензира всички детайли, предложени от Боеций, до три ключови описателни елемента: женствеността на алегорията Философия, нейния ἦθος и нейната ὄψις. И трите елемента са видими и наблюдаваеми характеристики, които читателите са свободни да изпълнят със съдържанието, предзададено от собствената им култура и валидните в нея определения за женственост, достопочтеност и красота. Оттук нататък, Оловол е свободен да се отклони от императива на първоначалния текст и да предостави първото си коментарно отклонение, а именно да уточни колко безизкусна и самородна е така формираната от Боеций красота.

Оставащите параграфи 11–15 са посветени на детайлна интерпретация на различните елементи от описанието на дрехата на Филофия, на нейния пол, присъствие и поведение, като Оловол отново добавя или пък пропуска детайли от оригиналния текст на Боеций. При описанието на одеждите на Философия Оловол запазва следните детайли: тъмния цвят на дрехата; фактът, че е разкъсана, и изписаните на нея букви *ни* и *тета*. И все пак, всеки един от тези елементи е модифициран от Оловол и обвързан с кратко тълкуване. На първо място Оловол разглежда трите характеристики по реда, описан по-горе (§11), който обаче се различава от този у Боеций (цвят, изписаните букви и разкъсаната дреха). У Оловол дрехата на Философия е изработена не от самата нея, както у Боеций, а от занаятчия (ὁ τεχνίτης) и е тъмна не просто на повърхността, а по самия си произход (οὐχ οἷον τὸ ἐξ ἐπιπολῆς, ἀλλ’ οἷον τὸ ἐν γενέσει).³⁸ Дрехата на Философия, според Оловол, е наречена ‘тънка’ (λεπτόν αὐτῆς τὸ χιτῶνιον) по подобие на философските понятия (τῶν φιλοσόφων νοημάτα) и тъмна поради техните дълбочина, неяснота и трудноразбираемост или пък понеже зрителната способност на ума, която е разпръсната от настойчивото си взирание в материята, сравнява себе си с принципите на Философията и се сбира отново в себе си (§14).

Дрехата на Философия е разкъсана (под средата на прасеца, както целомъдрено уточнява Оловол; §11), той като всеки от нейните последователи успява да усвои само една част от нея и никога не постига цялостно знание (§15). Накрая, Оловол споменава и двете

³⁸ При Боеций дрехата не е точно тъмна, ами покрита със старинен слой, подобно наслоен прах.

гръцки букви, *тета* и *ни*, изписани върху одеждите на Философия, като обаче не предава присъстващия при Боеций елемент на степени, свързващи двете букви под формата на стълбица. Въпреки това, Оловол все пак индикира, че *ни* е поставено под *тета*, тъй като обозначава практическата философия, а тя е подчинена на теоретичната такава. Формата на буквите е гръцка, според византийския преводач, тъй като елините са най-философският от всички народи (§15).³⁹ Оловол също така обяснява, че алегоричната фигура на Философия е женска, поради способността ѝ да ражда многобройно потомство (§12); тя е и безсмъртна и се занимава с всеки аспект на света, човешки и отвъд, като ги описва точно (§13).

Вместо заключение

Без да претендира, че е изчерпателен, сравнителният прочит, представен в настоящата статия, преследва следните цели. От една страна, да представи пред българската публика два малко познати предговорни текста от късновизантийската епоха, а именно епистолярния предговор на Мануил Оловол към превода му на „За различните топоси“ на Боеций и „Животът на Боеций“, използван от Максим Плануд като предговор към превода на „За утешението на философията“ на гръцки език. И двата предговора включват биографията на латинския автор, макар и да се различават в просопографските детайли и в хронологията, която предоставят. И Плануд, и Оловол, подчертават ангажираността на Боеций с класическото гръцко философско наследство, и най-вече с Аристотел, както и християнската му вяра. В този смисъл, и Плануд, и Оловол, реторически обосновават включването на Боециевите съчинения посредством превод в канона на византийската философска литература. За разлика от Оловол, Плануд набляга на това да докаже принадлежността на Боеций към елинската *παιδεία* и към византийския идеал за образованост. При Оловол стратегията е базирана в по-голяма степен на структурата на текста и на повествователната схема на предговора. Ето защо, от друга страна, в настоящата статия си позволих да експериментирам, прилагайки принципите на наратологичния или на повествователния анализ, макар и в най-общ смисъл. Така, надявам се, на читателя е станало ясно как Оловол манипулира изискванията към епистолярния стил, към жанровата подкатегория на предговора и към алегорическата

³⁹ Мануил Оловол, *Предговор* §15: οἱ δὲ χαρακτῆρες τῶν γραμμάτων ἑλλήνιοι, ὅτι περ Ἑλληνας τῶν ἐθνῶν ἀλάντων φιλοσοφώτατοι.

философска интерпретация, с цел да приобщи Боеций към корпуса на византийската образователна литература по логика.